

TÓTH GERGELY

BÉL MÁTYÁS NOTITIÁJÁNAK KRITIKAI KIADÁSA

Bél eredeti elképzelései és az új kiadás tervezete

Bél Mátyás (1684–1749) nagy országleíró műve, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*¹ ismert és megbecsült kútfő a magyar történettudomány és más tudományágak, így a néprajz, művészettörténet, vagy éppen a régészet hazai képviselői számára.² Fő értékét a XVIII. század eleji Magyarország vármegyék szerinti, gazdag és sokoldalú bemutatása adja, így az egyes vármegyék természet-

-
- 1 Érdemes a teljes címet idézni, mivel az a mű tartalmát is jól bemutatja: *Bél (Belius) Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universibus XLVIII. Comitatus designatam, expromit. Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitus; Fide optima, Adcuratione summa, explicat. Opus, hucusque desideratum, & in commune utile... elaboravit ——. Accedunt Samuelis Mikovini Mappae, singulorum Comitatum, Methodo Astronomico-Geometrica concinnatae. Viennae Austriae, I–IV. 1735–1742. A kötetek előzéklapján: Matthiae Belii Notitia Hungariae novae geographico historica (!). Partis primae, Cis-Danubianae, Tomus primus (secundus stb.). Az ötödik, csupán Moson vármegyéet tartalmazó, véleményünk szerint Bél halála után (1749-ben?) megjelent kötetnek csak előzéklapi címe van: Matthiae Belii Notitia Hungariae novae geographico historica (!). Pars secunda Trans-Danubiana. Tomus quintus. [S. I., s. a.] (az öt kötet hivatkozása a továbbiakban: *Bél, 1735–1749?*)*
 - 2 Bél Mátyás életművének első, máig is alapvető feldolgozása: *Haan Lajos: Bél Mátyás. Bp., 1879. Fontosak Wellmann Imre Bélel kapcsolatos tanulmányai: Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). In: Történelmi Szemle 22. (1979) 381–391. p. (a továbbiakban: *Wellmann, 1979.*); Uő: Bél Mátyás munkássága. In: *Bél Mátyás: Magyarország népeinek élete 1730 táján. Bp., 1984. 5–32. p. További jelentős összefoglalások: Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: *Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé. Bp., 1984. 5–33. p.; Zombori István: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. In: *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. Ford. Lakatos Pál és Téglássy Imre. Szeged, 1984. 113–162. p.; Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989. 62–76. p. A szlovák kutatás is lényeges eredményeket ért el, főként a nyolcvanas években. Bél nyomtatásban megjelent műveiről, valamint a róla szóló (főként a szlovák) szakirodalomról (1984-ig) készített bibliográfiát *Belák Blažej: Matej Bel 1684–1749. Výchová personálna bibliografia k 300. výročí narodenia Mateja Bela. [Martin] 1984. Ján Tibenský nagyszabású*****

földrajzáról, nemzetiségeiről, azok népszokásairól, továbbá a városok, várak, kastélyok, falvak korabeli állapotáról szóló adatai igen jelentősek. Bél helyben lakó ismerőseitől, vagy az országot bejáró, képzett munkatársaitól szerezte be ismereteit, az általa összeállított kérdőívek segítségével; ezekből alkotta meg a vármegyeleírásokat, amelyeket nagyszerű stílus, a szerző minden területen megnyilatkozó tájékozottsága és tudós kíváncsisága, emellett erős történeti és kritikai érzék jellemez. A több ezer oldalt kitevő hatalmas mű egyedülálló, ma is csodálatot kiváltó alkotás.

A teljes *Notitia* megjelentetése Bél életében nem valósult meg. Csupán 11 vármegye leírása látott napvilágot nyomtatásban: Szepes vármegye leírása Bél 1723-as *Notitia*-tervezetében, a *Prodromus*ban,³ a másik tíz leírás — Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont, Moson — a *Notitia* öt kinyomatott kötetében.⁴ A többi 37 vármegyeleírás és a jászkun kerületek leírása az ellenőrzést végző vármegyei hatóságok nemtörődömsége vagy ellen-szenve, és a nyomdával való gondok következtében kéziratban maradt, számos levéltárba, gyűjteménybe szétszórva. Bár sok vármegyeleírás megjelent azóta magyar (és néhány szlovák) fordításban,⁵ ezek nagyon egyenetlen színvonalúak. Számos esetben nincsenek tárgyi jegyzetek, vagy tudományos igényű bevezetés, a fordítások sokszor kivonatosak, vagy éppen nem a megfelelő kézirat alapján készültek. Emellett egy-két kivételtől eltekintve nem szerepel bennük az eredeti latin szöveg, noha kéziratok forrásnál elvárható lenne az eredeti textus megjelentetése, különösen egy ilyen jelentős mű esetében. A problémák ezzel nem érnek véget: itt most csak a súlyos fordítási hibákat említjük meg, amelyek abból adódnak, hogy a fordító nem ismeri eléggé Bél stílusát, nem mélyedt el Bél egyéb műveiben, csupán saját „penzumára” koncentrált.

monográfiát írt Bélről és életművéről (bár éppen a *Notitia* tekintetében látásmódja beszűkült, s főként a mai szlovák területekre koncentrált): *Tibenský, Ján*: Vel'ka ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984. Kiváló tanulmányokat tartalmazó, de főként szlovák szempontok szerint összeállított tanulmánykötet: Matej Bel. Doba život dielo. Szerk.: Vladimír Matula. Bratislava, 1987.

3 *Bél (Belius) Mátyás*: Hungariae antiquae et novae prodromus, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, auctor —. Norimbergae, 1723. 69–124. p.

4 *L. Bél, 1735–1749?*

5 Ezek listáját legújabban *I. Tóth Gergely*: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Könyvtár. Bp., 2007. (a továbbiakban: *Tóth*, 2007.) I. 171–175. p., ill. még I. a II. kötetben az egyes vármegyeleírás-ismertetők összefoglaló adatait.

Bél Mátyás *Notitiája* tehát nyomtatásban ma sem hozzáférhető teljes egészében, s a fordításban közölt vármegyeleírások is sok aggályt vetnek fel. Ezért lenne szükség a kéziratban maradt leírások megbízható kritikai kiadására. Ezzel ugyanis nemcsak a *Notitia* ismert „erényeit” (a 18. századi állapotokról szóló értékes adatokat) lehetne maradéktalanul kiaknázni, hanem végre lehetővé válna a *Notitia* teljes tartalmi elemzése, egyben Bél Mátyás történeti, földrajztudósi arcélének megrajzolása is. Bél ugyanis nem csupán egy szorgalmas adatgyűjtő volt, hanem vármegyeleírásokon messze átvélő Magyarország- és történelemképpel, világos és nagyszabású történetírói koncepciókkal bíró historikus, akinek *opus magnum*-a, a *Notitia* sokkal több, mint amit eddig a gyarló fordításokon keresztül megtudhatunk róla.

I. Út a kiadásig

A kiadás eddigi akadályai

Habár az elmúlt két és fél évszázadban többször felmerült a teljes *Notitia* kiadásának terve, ezek a kezdeményezések rendre meghiúsultak.⁶ A folyamatos kudarcban véleményünk szerint három fő tényező játszott szerepet. Egyrészt Bél kéziratot hagyatéka számos helyre szóródott szét, s éppen a legfontosabb részét, a Batthyány József kalocsai, majd esztergomi érsek által 1769-ben megvásárolt kéziratokat — amelyek között ott volt a vármegyeleírások zöme — jelentős vízkár érte a Dunán való szállításkor.⁷ Ezek a mostoha körülmények már eleve megnehezítették a kiadást tervezők munkáját.

Akadályozta a kiadás megvalósítását a vármegyeleírások rendkívül szerteágazó szöveg hagyományának problémája is. Egy-egy leírásnak akár egy tucat példánya is lehet, mivel Bél folyton javíttgatta őket, s a javított változatokról újabb és újabb tisztázatot készíttetett. Növelte a példányok számát, hogy Bélnek a Magyar Udvari Kancelláriának, illetve a Helytartótanácscon keresztül a vármegyéknek is el kellett juttatnia ellenőrzésre a leírásokat, amihez újabb tisztázatok kellettek. Gyakran másolatot készítettek a leírásról a vármegyei hatóságok, illetve magánemberek. Emellett természetesen Bél halála után is másolták a vármegyeleírásokat. Így a leírások

6 E kiadási kísérletekre l. *Szelestei N. László*: Bél Mátyás kéziratot hagyatékának katalógusa. Budapest 1984. (a továbbiakban: *Szelestei*, 1984.) 7., 10–11., 16–17. p. Legutóbb 1979-ben tűzte napirendre az MTA Történettudományi Intézete „Bél Mátyás műveinek, hagyatékának gyűjteményes kiadását”; a feladattal Wellmann Imrét bízták meg. L. *Wellmann*, 1979. 381. p. (a szerkesztő megjegyzése). Ám ez a kezdeményezés sem valósult meg.

7 L. *Szelestei*, 1984. 8–16. p.; *Tóth*, 2007. I. 13–15. p.

kiadását alapos filológiai munkának kell(ett volna) megelőznie, hogy a fennmaradt példányok vizsgálata után meg lehessen állapítani a legkésőbbi, legteljesebb, de még Bél életében készült, Bél által jóváhagyott változatot, amely a szövegkiadás alapjául szolgálhat.

A filológiai vizsgálathoz azonban szükséges ismerni Bél kapcsolati hálóját, különösen levelezését, mind ismerőseivel, mind a hatóságokkal. Az egyes példányok funkciójának, a bennük levő javítások, illetve Bél számára küldött adatgyűjtések szerzőinek, illetve a hatóságok leírásokkal kapcsolatos kifogásainak felderítéséhez csak a Bél-korrespondencián keresztül vezet az út. A levelezés azonban sokáig feltáratlan, kiadatlan volt.

Ezek az akadályozó tényezők a közelmúltban hárultak el a kiadás elől. Szelestei N. László 1984-ben elkészítette Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusát:⁸ ezzel a hatalmas és szétszóródott kézirat tömeg végre áttekinthetővé és ezzel kutathatóvá vált (Szelestei a pozsonyi evangélikus líceumban őrzött anyagot — rajta kívül álló okok miatt — nem tudta feltárni, ezt a munkát a jelen sorok írója végezte el 2006-ban⁹). Ugyancsak Szelestei N. László 1993-ban kiadta Bél Mátyás levelezését — amely 919 iratot tartalmaz —, ezzel a tudós munkatársainak, adatközlőinek köre, hivatalokkal való kapcsolattartása is ismert lett a kutatás számára.¹⁰ Ami pedig a Notitia kéziratainak filológiai vizsgálatát illeti, a katalógus és a levelezés segítségével magam vállalkoztam (2008-ban megvédett) disszertációmban a Notitia összes vármegyeleírásának — tehát a nyomtatott és kéziratos leírásoknak egyaránt — a szövegekritikai vizsgálatára, azzal a határozott céllal, hogy a mű kiadását lehetővé tegyem.¹¹

Disszertációm eredményei

Disszertációmban tehát a fő hangsúlyt arra helyeztem, hogy az egyes vármegyeleírásokkal kapcsolatos összes dokumentumot felkutassam, a leírások keletkezéstörténetét rekonstruáljam, s a legteljesebb, de még Bél életében készült példányt megállapítsam. Ezt a következőképpen valósítottam meg. Elsőként családfán ábrázoltam a leírás meglévő, illetve egyéb dokumentumokból kikövetkeztetett elve-

8 Szelestei, 1984.

9 Tóth Gergely: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (katalógus). — *Catalogus manuscriptorum Mathiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Bp., 2006. (a továbbiakban: Tóth, 2006.)

10 Bél Mátyás levelezése. Kiad. Szelestei N. László. Bp., 1993. (*Commercia litteraria eruditorum Hungariae — Magyarországi tudósok levelezése III.*)

11 Tóth, 2007.

szett példányainak, valamint a kapcsolódó dokumentumoknak, eseményeknek (adatgyűjtések, levelek, ellenőrzések) az egymáshoz való viszonyát. Majd szövegesen is ismertettem az adott leírás rekonstruált keletkezéstörténetét: kik segítettek, kik látták a leírást, mi volt a kifogása a hatóságoknak stb. Ezután tételesen bemutattam a kéziratokat (levéltári adatok, tartalom, az irat funkciója, készítője, a készítés dátuma), a családfán kapott betűjelek szerint. Végül összefoglaló adatok címén a lényeges információkat megismételtem: ezek között azt is, hogy mi a legkésőbbi, legteljesebb — tehát a szövegkiadás alapját képezendő — kézirat.¹² Ezt a vizsgálatot mind a 48 vármegye — és a jászkun kerületek — leírásánál elvégeztem.

A fent ismertetett vizsgálatra alapozva írtam disszertációmban az egész *Notitia* keletkezéséről.¹³ Itt csak a kiadás szempontjából fontos eredményeket emelem ki. Külön fejezetben tárgyaltam, hogyan állapította meg Bél az általa leírni kívánt Magyarország „kiterjedését”, határait, s ezek a megállapítások hogyan változtak az idők során (minderre alább még hosszabban kitérek). Ez természetesen azért lényeges a megjelentetés tekintetében, mert így vált lehetővé, hogy egyáltalán meg tudjuk határozni a kiadandó mű tartalmát, kereteit. Hosszan írtam Bél Mátyás munkatársairól, adatgyűjtőiről — akik nélkül nem jöhetett volna létre a *Notitia* —, ezek személyéről, segítségük mikéntjéről és mértékéről; megállapítottam kézírásukat, az általuk írt és Bél Mátyásnak küldött dokumentumok körét.¹⁴ A vizsgálat során kiderült: több leírás esetében nem is Bél a szerző, hanem csupán valamely munkatársának — a pozsonyi tudós elvei szerint megírt — vármegye-ismertetése áll rendelkezésre. Ezt a kiadás során természetesen mérlegelnünk, és valamiképpen jeleznünk kell (bár a *Notitia* eme részeit is ki kívánjuk adni, hiszen Bél „műhelynek” alkotása). „Bél és a hatalom” cím alatt tárgyaltam a leírások kancelláriai és vármegyei revízióját.¹⁵ Megvizsgáltam, hogy az egyes hatóságok általában milyen kifogással éltek Bél művével szemben, s hogy e kifogásoknak Bél mennyiben tett eleget. Dolgozatunk eme része a megjelentetés munkájához két szempontból járulhat hozzá. Egyrészt a kancelláriai, vármegyei észrevételek összegyűjtése akár a szövegkiadásnál is segíthet, hiszen a hatóságok kifogásai sokszor idézik az eredeti szöveget. Fontosabb, hogy az észrevételek tartalmának ismeretével meg tudjuk ál-

12 A vármegyeleírások vizsgálata disszertációnk második kötetében található. L. uo. II. kötet. Sáros vármegye leírásának ilyen típusú vizsgálatát közzétettem. L. *Tóth Gergely*: Bél Mátyás Sáros vármegyéről. A leírás keletkezése és vármegyei fogadtatása. In: *Gesta* 6. (2006) 2. sz. 30–49. p.

13 Uo. I. kötet.

14 Uo. I. 63–128. p.

15 Uo. I. 129–149. p.

lapítani, mi az, amit Bél nem saját jószántából, hanem a hatóságok utasítására törölt a szövegből. Mivel e törölt részek között igen értékes megfigyelések, adatok is találhatóak — így például a kinyomtatottak közül Turóc vármegyénél egy teljes oklevéltár a turóci nemességről,¹⁶ a kéziratban maradtak közül pedig Fejér vármegye korai leírása, ahol még jelezve van az egyes falvak felekezeti hovatartozása¹⁷ —, ezért fontolóra kell venni eme törölt szövegrészek függelékben való közlését.

II. A tervezett kiadás felépítése

Dolgozatunk elkészítése után határoztuk el, hogy az eddigi eredményekre támaszkodva elkészítjük a kéziratban maradt vármegyeleírások kritikai kiadását. A kiadás megtervezésénél azonban nagy hangsúlyt helyeztünk arra, hogy lehetőleg Bél eredeti elképzelései szerint járjunk el. Ehhez tartottuk magunkat a kiadandó vármegyeleírások sorrendje, csoportosítása, vagyis a *Notitia* szerkezete tekintetében is.

Bél 1732. évi tervezete

Bélnek a *Notitia* teljes szerkezetével kapcsolatos elképzeléseit leginkább abból a levélből lehet megtudni, amelyet 1732. júl. 9-én írt, minden bizonnyal a Helytartótanács részére. A levélből csak a függeléknek szánt *Notitia*-vázlat autográf piszkozata maradt meg. A vázlatban az egyes vármegyék mellett Bél megjegyezte, hogy leírásukkal milyen mértékben készült el, illetve, hogy a leírás hol tart a hivatalos — vármegyei és kancelláriai — cenzúrában. Fő célja az lehetett, hogy rámutasson: a vármegyei ellenőrzés, illetve adatszolgáltatás akadozása rendkívül lelassítja munkáját.¹⁸ A mi szempontunkból viszont az a fontos a tervezetből, hogy Bél pontosan bemutatta, milyen csoportosításban kívánja kiadni a vármegyeleírásokat. Láthatóan ez is célja volt, hiszen világos szerkezetet vázol fel, s az egyes csoportok kötetbeosztását is jelzi. A szerkezet a következőképpen foglalható össze:

16 *Tóth*, 2007. II. 39–41. p.

17 Uo. II. 153–154. p.

18 *Bél (Belius) Mátyás: Sciagraphia, Operis Geographico-Historici, de Hungaria*. [1732.] *Kézirat*. Ústredná Knížnica Slovenskej Akadémie Vied, Lyceálna knižnica, Bratislava (= LK), *Fragmenta X. Közölve: Tóth*, 2006. 73–79. p. (a továbbiakban: Bél, 1732.) A tervezetre még l. *Tóth*, 2006. xvii–xviii. p.

I. rész: „Dunán inneni Magyarország” (*Hungaria Cis-Danubiana*)

1. Pozsony, 2. Nyitra, 3. Trencsén, 4. Turóc, 5. Bars, 6. Komárom, 7. Pest-Pilis-Solt, 8. Nógrád, 9. Hont, 10. Zólyom, 11. Liptó, 12. Árva (a tervezet szerint három kötetben adható ki)

II. rész: „Dunán túli Magyarország” (*Hungaria Trans-Danubiana*)

1. Moson, 2. Sopron, 3. Vas, 4. Zala, 5. Veszprém, 6. Győr, 7. Esztergom, 8. Fejér, 9. Tolna, 10. Somogy, 11. Baranya, és 12. a szlávón vármegyék (Comitatus Sclavoniae): a.) Pozsega, b.) Verőce, c.) Valkó, d.) Szerém (a tervezet szerint egy kötetben)

III. rész: „Tiszán inneni Magyarország” (*Hungaria Cis-Tibiscana*)

1. Szepes, 2. Sáros, 3. Zemplén, 4. Ung, 5. Bereg, 6. Abaúj, 7. Gömör, 8. Torna, 9. Borsod, 10. Heves és Külső-Szolnok, 11. Csongrád, 12. Bács-Bodrog (a tervezet szerint egy kötetben)

IV. rész: „Tiszántúli Magyarország” (*Hungaria Trans-Tibiscana*)

1. Temes, 2. Csanád, 3. Arad, 4. Zaránd, 5. Békés, 6. Bihar, 7. Kraszna, 8. Kővár, 9. Közép-Szolnok, 10. Szatmár, 11. Szabolcs, 12. Ugocsa, 13. Máramaros. (nem ír kötetbeosztást)

Bél tehát négy nagy egységet, „részt” tervezett, amelyek sorrendben a Dunán inneni, a Dunán túli, a Tiszán inneni, illetve a Tiszán túli Magyarországot mutatták volna be. Ez a felosztás, illetve sorrend látható a nyomtatott kötetek címében is. Bél a főcímben négy részt, és a fenti sorrendben „Dunán inneni” stb. Magyarországot ír, a kötetek előzéklapján lévő címben pedig „Dunán inneni részt” (*Pars Cis-Danubialis*) stb.¹⁹ Bél csoportosítása nyilvánvalóan a négy kerületre megy vissza, amelyeket az 1722–1723. évi országgyűlésen határoztak meg pontosan. Ekkor állították fel ugyanis a „kerületi tábla” elnevezésű bírói testületeket, melyek illetékessége a törvényben meghatározott vármegyékből álló kerületekre, a „Dunán inneni”, „Dunán túli”, „Tiszán inneni”, és „Tiszán túli” kerületre terjedt ki.²⁰ Megjegyzendő viszont, hogy e kerületeknek, mint csoportosításnak már korábban is volt némi szerepe az országgyűlés alsótábláján, bár valóságos funkciót csak az említett

19 L. az 1. jegyzetet.

20 A törvénycikk: 1723: XXXI. A törvényszöveget l. Corpus Juris Hungarici. 1657–1740. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1901. 592. p.

diétán kaptak.²¹ A Bél-féle beosztás és a kijelölt kerületek közötti egyezés nemcsak az elnevezésben van, hanem a vármegyék csoportosításában is, igaz, Bél nem teljesen követte a törvénycikkben leírtakat. Esztergom vármegyét a „Dunántúli Magyarország-hoz” sorolja, noha az a Dunán inneni kerülethez tartozott, míg a Dunán túli kerületbe tagolt Komárom vármegyét éppen fordítva; továbbá Bereg és Csongrád vármegyét a „Tiszán inneni Magyarország-hoz” tartozónak tekinti, jóllehet azt a törvény a Tiszán túli kerülethez csatolta.²²

Bél beosztása más részletekben is eltért az akkori hivatalos közigazgatási beosztástól, illetve Magyarország-fogalomtól — vagy éppen együtt alakult vele. Tervezte szerint nem szándékozott Erdélyről írni (amely ekkor közjogilag nem volt Magyarország része), viszont leírást kívánt készíteni a partiumi, tehát ekkor (1732-ben) joghatóságilag az erdélyi kormányzések alá tartozó vármegyékről — Kraszna, Kővár, Közép-Szolnok, Máramaros, Zaránd vármegyék —, amely leírások aztán meg is születtek. Emellett Arad és Békés vármegyét, illetve a Temesi Bánságot (nála „Temes vármegye”, de az egész Bánság területére értve) is bevette tervezetébe, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert Arad és Békés vármegyei igazgatása ekkor még nem szerveződött újjá, míg a Bánság katonai igazgatás alatt állt. Bél ezeket, illetve a partiumi vármegyéket értelemszerűen a „Tiszán túli Magyarország” alá osztotta be. Ugyancsak szeretett volna leírást készíteni a szlávón vármegyékről (Pozsega, Verőce, Valkó, Szerém), ám ezekről később maga is lemondott, nyilvánvalóan a nagy távolság, illetve ama tény miatt, hogy a terület véglegesen horvát báni fennhatóság alá került.²³

A vármegyék sorrendjével kapcsolatban megjegyzendő: Bél kifejezetten törekedett arra, hogy a vármegyeleírások kiadásában egyfajta földrajzi logika érvényesüljön, vagyis egymással határos vármegyék következzenek egymás után. A nyomtatott kötetekben erre többször utalást tesz, pl. a Pozsony vármegye után következő Turóc bevezetőjében éppen azon sajnálkozik, hogy a földrajzi sorrendet itt nem sikerült megvalósítania, hiszen Pozsony után Nyitrának kellett volna következnie, de az utóbbi leírásának elbírálása elhúzódott, így kénytelen volt a helyére

21 *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997. (Historia Könyvtár, Monográfiák 9/1.) 77–78. p. ; *Szántay Antal*: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle 50. (2008) 3. sz. 313–333. p. (a továbbiakban: *Szántay*, 2008.), itt: 314–316. p.

22 *Bél*, 1732. 74–75. E vármegyék „hovatarozásánál” más forrásokban is megfigyelhető némi bizonytalanság. L. *Szántay*, 2008. 315. p.

23 *Bél*, 1732. 76–78. p. A *Notitia* földrajzi „kiterjedésére”, Bél ezzel kapcsolatos elgondolásaira s azok módosulásaira bővebben l. *Tóth*, 2007. I. 55–62. p.

Turóc ismertetését beilleszteni.²⁴ Ugyanígy panaszkodik Bars vármegye leírásának elején: Nógrád vármegye leírása után Hont vármegyének kellene jönnie „szomszédos fekvésük miatt” (*ob situum adfinitatem*), de minthogy sokáig nem kapott adatokat a vármegyéről, kényszerűségből Bars vármegyével kell folytatnia a leírást.²⁵ Az 1732-es tervezetben ez a földrajzi sorrendiség még maradéktalanul megvalósul, így ott valóban Nyitra következik Pozsony vármegye, illetve Hont Nógrád után.²⁶ Ha végigtekintünk a tervezeten, végig látható ez a tudatos, földrajzi alapú szerkesztés; nem véletlenül vannak az eredeti szövegben is beszámozva a vármegyék.

Az 1742–1749 között készült tervezet

Az 1732-es tervezetet később egy másik követte. Ebben a már idős pozsonyi tudós azt vázolta fel, hogy halála után (*post mea fata*) milyen sorrendben kell kiadni a vármegyeleírásokat (vagyis már nem bízott abban, hogy ő ezt megéri).²⁷ Elméletileg tehát e tervezetnek kellene számunkra irányadónak lenni. A tervezet az 5. kötettel indul, mert, mint írja, az első négy kötet már megjelent nyomtatásban (tehát a tervezet 1742, a 4. kötet megjelenése után készült). Az 5. kötetben helyezte volna el

24 „Poscebat id sane, cum totius ordo scriptionis, tum situum in primis cognatio, ut Comitatum Posoniensem emensi, ad Nitriensem pedem proferremus: quippe, inde a Moraviae collimitio, usque ad fines Comaromiensium, perpetuo latere provinciam eam, corniculantis lunae instar, circumscribentem. Sed, cum nescio, quo nostro fato, concinnatam dudum, Nitriensis Comitatus historiam, ob recognitionis inexpectatam tarditatem, nequiverimus hucusque, curis secundis, elaboratiorem reddere; operae autem typographicae, nequeant, sine exstanti, & impensarum, & temporis iactura, feriari: dandum id fuit necessitati, ut Thúróczyensem hunc, magna & libenti provincialium cura, emendatum quidem, locupletatumque, illius loco, substitueremus.” *Bél, 1735–1749?* II. 291–292. p.

25 Uo. IV. 155–156. p.

26 L. a fenti összefoglaló táblázatot, ill. *Bél, 1732.* 73. p.

27 A tervezet Miller Jakab Ferdinándnak, Batthyány József esztergomi érsek titkárának a feljegyzésében maradt fenn, amelyet Bél kéziratosságyatékának rendezése után készített, mintegy pótlásul az akkor megjelent Horányi-féle *Memoria Hungarorum*-hoz, illetve annak Bél Máttyás-életrajzához. A titkár átmásolta feljegyzésébe a tervezetet, említve, hogy ezt maga Bél írta a kéziratosskötetekhez mellékelte lapon. L. *Miller Jakab Ferdinánd: Appendix ad Biographiam Matthiae Belii, quam nuper Alexius Horányi CC. RR. e SS. PP. in Memoria Hungarorum, et Provincialium scriptis editis notorum, 8vo, Viennae 1775. Part. I. pag. 167–261. vulgavit: speciatim de Eiusdem Manuscriptorum Collectione. Vindobonae, 1775. nov. 15. OSZK Kéziratár Quart. Lat. 63/I. ff. 1–26. Közölve: Szelestei, 1984. 212–230. p. (a továbbiakban: *Miller, 1775.*) 214. Bél rendelkezését l. uo. 214–215. p.*

Bél az összes dunántúli vármegyét, vagyis a „Dunántúli Magyarországot” tartalmazó 2. részt. Az 1732-es tervezet vonatkozó részétől — tehát a második, Dunántúli rész beosztásától — annyiban tér el, hogy Komárom vármegyét ide veszi, továbbá a sorrendet is módosítja. A módosítással azonban megbomlott az 1732-es tervezetben még hibátlanul érvényesülő földrajzi elrendezés (az új sorrend: Moson, Sopron, Győr, Komárom, Vas, Fejér, Esztergom, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Baranya).²⁸

Ami a többi — kiadatlan — vármegyeleírást illeti, Bél olyan rendszertelen módon írja elő publikálásukat, hogy az a tervezet használhatóságát is megkérdőjelezi. Elsőként Árva és Trencsén vármegye leírásával kell foglalkoznunk. Ezek értelemszerűen az első, „Dunán inneni részben” kaptak volna helyet: így szerepelnek az 1732-es tervezetben is.²⁹ Ám az első négy — Dunán inneni részt tartalmazó — nyomtatott kötetbe nem kerültek bele, mégpedig hasonló okokból, mint amiért Nyitra és Hont vármegye leírása is „csúszott”. Árva leírásának ellenőrzését a vármegyei hatóság hosszas halogatás után elhárította magától, Trencsén leírásával pedig maga Bél késett el, mivel még az 1740-es években is dolgozott rajta, s a vármegyének valószínűleg nem is küldte át.³⁰ A pozsonyi tudós végül le is mondott e két vármegyeleírás megjelentetéséről — bár terv szerint nekik kellett volna következniük —, s helyett a „Dunántúli rész” kiadását készítette elő. Ez egyértelműen látszik a dunántúli vármegyeleírások kéziratának többségén elvégzett, 1740-es évekre datálható javításokból,³¹ illetve abból a tényből, hogy Moson vármegye leírásának — tehát a Dunántúli rész tervezett első darabjának — a nyomdai szedése is megtörtént, amelyet aztán Bél korrektúrázott.³² Végül erről bizonyosodhatunk meg a tárgyalt kései tervezet vizsgálata útján is, ahol Bél az ötödik, soron következő kötetbe, mint láttuk, a dunántúli vármegyéket képzelte el, míg Árva és Trencsén leírását a sorrendben hatodik — meg nem valósuló — „óriáskötetbe” szánta, amely

28 Miller, 1775. 214. p.

29 L. fent, ill. *Bél*, 1732. 73–74. p.

30 L. Tóth, 2007. II. 113–118., 123–130. 123–130. p.

31 Tóth Gergely: Béi Mátyás leírása Sopronról és Sopron vármegyéről: a mű és forrásai. In: *Béi Mátyás: Sopron vármegye leírása. — Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely. Szerk.: Kincses Katalin Mária. Sopron, 2001–2006. (Sopron város történeti forrásai, C/ sorozat, 2–4. kötet) (a továbbiakban: *Bél*, 2001–2006.) III. 239–262. p., itt: 239–240. p.*

32 A leírás — a dunántúli rész egyetlen fejezeteként — később meg is jelent. L. *Bél*, 1735–1749? V. Minderre még l. Tóth, 2007. II. 133–138. p. Még l. az 1. jegyzetet.

az összes többi vármegyét tartalmazta volna. A két „elhalasztott” leírás még itt is a sor végén szerepel, mintha az idős tudósnak csak utólag jutottak volna eszébe.³³

Bél tehát lezáratlan, ellenőrizetlen állapotuk miatt tette ad acta Árva és Trencsén leírását, s inkább úgy döntött, hogy az időközben befejezett és ellenőrzött dunántúli vármegyeleírásokat adja ki, hogy ezzel is haladjon előre a kiadás számos nehézségtől kísért ügye. Mi viszont úgy véljük, ezekkel a leírásokkal kellene kezdeni a kiadást. Egyrészt ezt követeli meg a *Notitia* Bél által felállított korábbi tervezete, ahol — mint láttuk — Árva és Trencsén vármegye ismertetése az első részben kapott helyet. Bél egyébként Árva vármegye leírásának előszavában világosan utal rá, hogy Árva ismertetése a Dunán inneni rész utolsó állomása — így akarta tervezetében is —,³⁴ s hogy ezután jön majd a Dunántúli rész.³⁵ Ezek után furcsa lenne, ha Bél kései tervezete alapján az utolsó előttiként, jóval a dunántúliak után adnánk ki Trencsént és Árvát. Egyébként a két leírás kidolgozottsága, adatgazdagsága miatt is megérdemli, hogy a legjobb minőségű Dunán inneni leírások „után”, azokhoz kapcsolva adjuk ki őket. Bizonyára Bél akarata is ez lett volna, ha nem kényszeríti a vármegyei hatóságok késlekedése a sorrend felborítására.

A Tiszán inneni, és Tiszán túli „rész” vármegyeleírásait, mint fentebb már utaltunk rá, Bél egy kötetben tervezte kiadni e kései tervezete szerint, legalábbis így hagyta meg a majdani kiadónak. Talán szándékosan nem akart több kötetet kilátásba helyezni, hogy ezzel is könnyítse, gyorsítsa a posztumusz megjelentetést. Viszont a vármegyeleírások jobbára mindenfajta sorrend vagy logika nélkül követik egymást e kötettervben, tekintet nélkül arra, hogy melyik „részhez” tartoznak, vagy hogy szomszédosak-e egymással. Így jöhet egymás után Temes, Kővár, Ung, Torna, Bács-Bodrog, majd Szatmár.³⁶ E kusza beosztást — amelyet az idős és a reményeiben csalatkozó Bél vetett papírra, láthatólag különösebb átgondoltság nélkül — ugyancsak revideálnunk kell.

33 *Miller*, 1775. 214. p.

34 L. fent, ill. *Bél*, 1732. 74. p.

35 „Ventum est tandem, ad terminum *Hungariae Cis-Danubianae*, quam Tomis quatuor, ita complexi sumus hucusque, ut quid quid citeriori amnis parte Comiatuum fuit obvium, suma, id omne exaggerataque adcuratione designaremus.... Nos iam, quod est, *Cis-Danubiana Hungariae* parte hac, longinqui nostri laboriosique itineris, residuum, in *Arvensi* ista, ad quam delati sumus, provincia conficiamus; flexuri demum peregrinationem, in regionem *Hungariae Trans-Danubianam*.” *Bél Mátyás*: Comitatus *Arvensis*. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Hist. I. i., 1. p. (a továbbiakban: *Bél*, C. *Arvensis*).

36 *Miller*, 1775. 214. p.

Az általunk megállapított kötetbeosztás

Ahogy azt a fentiekben láttuk, az 1742–1749-es Bél-féle tervezetből jórészt hiányoznak a *Notitia* korábban kijelölt, és többé-kevésbé a nyomtatott kötetekben is érvényesülő szerkesztési alapelvei, tehát a „részek” szerinti tárgyalás, és a földrajzi szempontú sorrendiség. A dunántúli vármegyéket tartalmazandó ötödik kötet terve valamelyest kivétel ez alól, bár ott is vannak ésszerűtlen megoldások (egymás után: Komárom, Vas, Fejér, ami a földrajzi alapú sorrend hiányát mutatja). Ezért a legegyszerűbbnek azt gondoltuk, ha a fentebb tárgyalt, és a mondott elveket szem előtt tartó, 1732-es autográf *Notitia*-tervezetet részesítjük előnyben a kiadásnál, amely tervezetet Bél még hatalmas munkakedvvel, a sikeres lebonyolításban bizakodva vetett papírra. Ennek megfelelően elsőként kívánjuk közölni a két „kimaradt”, a Dunán inneni részhez tartozó vármegyét (Trencsén, Árva), majd a többi rész vármegyéit (Dunántúli, Tiszán inneni, Tiszántúli), az 1732-es *Sciagraphia*-ban felállított sorrend szerint.

A plánumtól csak néhány esetben kell eltérnünk; pontosabban Bél tért el tőle a későbbiekben. Az első ilyen Komárom vármegye kérdése, amelyet Bél az 1732-es vázlatában a Dunán inneni kerülethez kötött. Úgy látjuk azonban, hogy ezt a döntését még az 1730-as években felülvizsgálta. A leírásnak ugyanis a tervezet szerint Bars vármegye után, illetve Pest-Pilis-Solt vármegye előtt kellett volna kiadásra kerülnie (l. fent), de Bél semmi jelét nem adja annak, hogy erre valóban törekedett volna, illetve, hogy sajnálkozna a sorrend felborulásán, mint ahogy azt Nyitra és Hont esetében láttuk. Magában Komárom vármegye leírásában sem utal arra, hogy a Dunán inneni részhez tartozónak tekintené, kései tervezetében pedig már egyértelműen a dunántúli vármegyék közé, az ötödik kötetbe sorolta be.³⁷ Hosszas mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy mi is a Dunántúli részben helyezzük el a vármegyeleírást. Bár itt ugyanúgy eltér Bél a korábbi beosztástól, mint Árva és Trencsén esetében, nem zárható ki azonban, hogy időközben — a kerületi beosztást is figyelembe véve — tudatosan, és nem időhiány vagy egyéb okok miatt döntött Komárom vármegye áthelyezése mellett.

A Dunántúli részhez tartozik még, hogy Bél nem készítette el a tervezetben szereplő szlavón vármegyék leírását, így azokat nem áll módunkban közölni. Hasonló a helyzet Szepes vármegye leírásával. Mint említettük, Bél megjelentette a *Prodromus*-ban,³⁸ de 1732-es tervezetében azt írja, hogy kiegészítésekkel és tér-

37 Uo.

38 L. a 3. jegyzetet.

képpel újra ki kívánja adni, a harmadik, Tiszán inneni rész elején.³⁹ Csakhogy Bél kéziratosa hagyatékában sehol sem találtunk olyan kéziratot, amely a *Prodromus*-ban kiadott szöveghez képest egy javított, bővített változat lett volna, s Bél sem utal máshol arra, hogy dolgozna a leírás kiegészítésén.⁴⁰ Így a leírást nem adjuk ki újra, hiszen csak a nyomtatott változatot tudnánk reprodukálni.

Végül ugyancsak eltértünk a tervezettől akkor, amikor a jász és kun kerületek leírását elhelyeztük a Tiszán inneni részben. Maga a szöveg a *Notitia* vármegyeleírásainak szerkezete szerint épül fel (általános és különleges rész stb.), de sejtésünk szerint nem a pozsonyi tudós, hanem fő munkatársa, Matolai János készítette.⁴¹ A jászkun kerületek leírása Bél tervezeteiben egyáltalán nem szerepel. Tehát arra lehet gondolni, hogy Bél valamiért nem tudott mit kezdeni az irattal. Az ok szerintünk a következő: a *Notitiában* megfigyelhető gyakorlat szerint a kiváltságos területek ismertetései azon vármegyék leírásaiban szerepelnek, amelyek kebelében a kiváltságos terület elhelyezkedik (így olvasható pl. a hajdúvárosok leírása Szabolcs vármegye leírásában stb.). Eszerint a Kiskun kerületet Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában, míg a Nagykun és a Jász kerületet Heves és Külső-Szolnok vármegye leírásában kellett volna elhelyezni; csakhogy ez nehezen lett volna megoldható, hiszen Matolai alkotásában e kerületek története, bemutatása eléggé összefonódik. Ezért Bél elvetette a szöveg közlését, vagy esetleg úgy gondolta, hogy majd Heves és Külső-Szolnok vármegye részeként közli. Akárhogy is, a szöveget kezdetlegessége, kidolgozatlansága ellenére közölni kívánjuk, hiszen formailag és tartalmilag mindenképpen a *Notitia* része, és Bél legközelebbi munkatársa készítette (nem beszélve arról, hogy a szövegben lévő jász és kun kiváltságos települések más vármegyeleírásban természetesen nem szerepelnek, így ha nem közölnénk a szöveget, a *Notitia* tartalmában mintegy „hiány” keletkezne).

Mindezeket mérlegre téve állítottuk össze a vármegyeleírások kiadásának tervét, amely tehát az 1732-es tervezeten alapul. A leírások terjedelmét is figyelembe véve tíz kötetben látjuk kivitelezhetőnek a kéziratosa leírások kiadását. A köteteket igyekeztünk úgy összeállítani, hogy Bél beosztásának megfelelően, illetve azon túl is egy jól körülhatárolható területet öleljenek fel. (A beosztást l. a következő lapon.)

39 *Bél*, 1732. 76. p.

40 A leírásra bővebben I. Tóth, 2007. I. 159. p., II. 211–216. p.

41 A leírásra bővebben I. uo. II. 118–121. p.

I. *Dunán inneni rész*

1. kötet: Trencsén, Árva vármegyék leírásai

II. *Dunántúli rész*

2: Sopron, Vas, Zala, Veszprém

3: Győr, Komárom, Esztergom

4: Fejér, Tolna, Somogy, Baranya

III. *Tiszán inneni rész*

5: Sáros, Zemplén, Ung, Bereg

6: Abaúj, Gömör, Torna, Borsod

7: Heves és Külső-Szolnok, Csongrád, Bács-Bodrog, jászkun kerületek

IV. *Tiszántúli rész*

8: Temes, Csanád, Arad, Zaránd, Békés

9: Bihar, Kraszna, Kővár, Közép-Szolnok

10: Szatmár, Szabolcs, Ugocea, Máramaros

III. A szövegközlés módszere és az egyes kötetek felépítése

A kiadásra kerülő példány kiválasztása

Amint arról fentebb már volt szó, az egyes vármegyeleírások kéziratos példányai közül értelemszerűen a Bél életében készült legkésőbbi példányt, vagy — ha az elveszett — az arról készített másolatot kívánjuk közölni. E „legkésőbbi” példányokat disszertációnk második kötetében már megállapítottuk.⁴² Itt kell ismét hangsúlyoznunk, hogy az eddigi kiadások — amelyek egy-két kivétellel csupán a szöveg fordítását közlik — jelentős részben nem a megfelelő kéziraton alapulnak, így a készítők vagy nem a legkésőbbi változatot, vagy egy rossz minőségű, esetleg nem is Bél műhelye által készített kivonatos másolatot használtak. Ezért disszertációnkban különös figyelmet szenteltünk az egyes leírások keletkezéstörténetének, és szöveg hagyományának feltárására, hogy ezáltal biztosan a megfelelő változat kerüljön kiadásra.

42 Tóth, 2007. II. kötet.

A szövegekölés elvei

A szöveget betűhűen kívánjuk közölni. Ez alól kivétel a szó eleji *u* *v*-nek írása, illetve a szó belsejében lévő *v* *u*-nak írása: ettől a mai szem számára igen zavaró eljárás-tól kiadásunkban eltekintünk. Ezt javasolják a közelmúltban megjelent, az újkori latin forrásszövegek kiadásával kapcsolatos ajánlások is.⁴³ Nem követtük viszont eme ajánlásokat abban, hogy az *i* és *j* betűt kiejtés szerint kell alkalmazni.⁴⁴ Ez ugyanis azt jelentené, hogy ahol az *i* *j*-nek ejtendő (pl. iam, maiestas etc.), ott mindig *j*-t kellene írni. Bél azonban soha, semmilyen formában nem írt latin szövegben *j*-t — ezzel egyébként nyilván az európai gyakorlathoz igazodott —,⁴⁵ így nem lenne szerencsés, ha ezt a láthatóan következetes írásmódot utólag önkényesen megváltoztatnánk.

Meg kívánjuk tartani a sajtóságot, vesszőket igen sűrűn alkalmazó Bél-féle központosítást. Az egyik indokunk éppen eme interpunkció sajtósága, egyedisége: biztosan Béltől származik, hiszen saját kezű kézírataiban következetesen alkalmazza,⁴⁶ s láthatóan írnokainak is meghagyta, hogy azt kövessék, mivel a másolatokban, és a kinyomtatott szövegekben is érvényesült ez a módszer.⁴⁷ Másrészt Bél eljárása logikus, amennyiben az egyes mondatrészeket választja el — egészen a jelzős, igeneves szerkezetekig — egymástól, így akár a megértést is könnyítheti.

Ezenkívül két fontosabb sajtósága van még a Bél által írt szövegeknek, már ami az ortográfiát illeti. Az egyik, hogy egyes igeekötőknél, különösen az *ad* igeekötő esetében a gyakorlattal ellentétben nem jelöli a *d* hasonulását (pl. *affero*, *appello* helyett *adfero*-t, *adpello*-t ír).⁴⁸ Még szokatlanabb, hogy bizonyos, két tagból (általában előljárószóból és valamely más szóból) a gyakorlat során összeolvadt kötő-

43 *Oborni Teréz*: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. In: Fons 7. (2000) 1. sz. [A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Szerk. Kenyeres István.] 67–75. p., különösen 73. p. (a továbbiakban: *Oborni*, 2000.); *Soós István*: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. Uo. 81–89. p., különösen 86. p. (a továbbiakban: *Soós*, 2000.)

44 *Oborni*, 2000. 73. p.; *Soós*, 2000. 86. p. (Bár az utóbbi csak arra az esetre javasolja a *j* használatát a kiadásban, ha az eredetiben is az áll.)

45 *Fazekas István*: Korreferátum Oborni Teréz előadásához. In: Fons 7. (2000) 1. sz. 77–79. p., különösen 78. p.

46 Ezt lehet látni pl. Bars vármegye leírásának általa írt piszkozatában: „Barchiensem Comitatum, olim, a civitate Barch, ita adpellavere, nostri illi homines, qui regionem, in Comitatus primi dispertiverunt.” Bél Mátyás: *Historia Comitatus Barchiensis*. LK 427. kt. 241.

47 Az előző jegyzetben olvasható mondat a nyomtatásban ugyanígy szerepel, sőt, a *Comitatus* után is áll egy vessző. L. *Bél*, 1735–1749? IV. 157. p.

48 A jelenségre l. az előbb idézett mondat *adpellavere* alakját (l. a 46. jegyzetet).

szavakat, vagy névmásokat (*imprimis, quidquid, quocirca etc.*) következetesen külön ír le (*in primis, quid quid, quo circa*).⁴⁹ Bár ezek a megoldások nem szokványosak, meghagyásuk mellett döntöttünk, mert jól érzékeltetik Bél purista, a nyelvi pontosságra törekvő, egyben kissé tudálékos latin stílusát.

Szövegkritikai és tárgyi jegyzetek

Sajátos módon háromféle jegyzet is lesz, illetve lehet kiadásunkban a szöveg alatt. Az első jegyzettípus magának Bélnek a jegyzetei, aki a hivatkozott művek szöveg helyét adta meg itt, de néha hosszabb megjegyzéseket is tesz bennük. A másik jegyzettípus a szövegkritikai jegyzeteké: ezekben közöljük a szövegvariánsokat, általunk végzett javítás esetén az eredeti (hibás) szöveget, a szöveg kiegészítése esetén a kiegészítés okát és forrását stb. Meg kell jegyeznünk, hogy kritikai apparátusunkban csak bizonytalan olvasat, vagy szövegromlás esetén használjuk, illetve közöljük a leírások más, korábbi kéziratos példányainak olvasatait. Ennek oka egyértelmű. Egy-egy vármegyeleírás kéziratai többségében a készülő, formálódó alkotás állomáσαι: Bél piszkozatot készít, javítja, erről másolatot készített, azon is csinál javításokat (vagy más — kolléga, hatóság — javít bele, amit Bél elfogad, vagy elvet), ezt a javított példányt is letisztáztatja, és így tovább. Az egyes kéziratok közötti különbséget tehát gyakorlatilag Bél (vagy mások) javításai, pótlásai jelentik. A legkésőbbi kézirat — szövegkiadásunk alapja — értelemszerűen a szerző, Bél által legjobbnak tekintett szövegváltozat, amely az ő módosításai alapján jött létre, így a korábbi, általa felülírt állapotok regisztrálása felesleges és mennyiségileg is lehetetlen lenne. (Ettől csak akkor tekintünk el, amikor — mint írtuk — Bél a hatóságok utasítására törölt valamilyen értékes szövegrészt: ilyenkor a korábbi példány által megőrzött, törölt textust függelékben közöljük.) Mindazonáltal olykor szükséges a korábbi változatok használata, hiszen a szöveg folyamatos javíthatása mellett működik egy ellenkező folyamat is: az újabb és újabb tisztázatokban a másolók „gyarlósága” folytán megjelennek a klasszikus másolói hibák, a szókihagyások, félreolvasások stb. Ezek kijavításához a korábbi változatok nagy segítséget nyújthatnak.

Végül a harmadik jegyzettípusban, a tárgyi jegyzetekben csak a legszükségesebb megjegyzéseket kívánjuk leírni a szöveggel kapcsolatban: Bél által használt irodalom esetében az azonosítást, esetleg újabb kiadást, nyilvánvaló tévedések kiküszöbölését. Ennél többre a munka nagysága miatt nem vállalkozhatunk (s a kriti-

49 Az *in primis*-re l. pl. Árva vármegye leírását: Bél, C. Arvensis 3, 4. etc. A *quid quid*-re l. uo. p. 1. A *quo circa*-ra l. Bél, 1735–1749? III. 361. p.

kai kiadások általában így is járnak el). A személy- és helynevek azonosítását, magyarázatát nem a tárgyi jegyzetekben, hanem az annotált mutatókban tervezzük megoldani.

A szöveg tipográfiája

Ami a szöveg nyomdai szedését illeti, értelemszerűen a már nyomtatásban megjelent kötetek szolgálhatnak mintaként. Az azokban megvalósított módszerek követésére könnyen lehetőség nyílik, hiszen Bél — illetve őt másolva az írások — a nem publikált vármegyeleírások kézírataiban is jelölte, hogy egyes szavakat, illetve szövegrészeket milyen betűtípussal akar szedetni. Így a kurziválandó szövegrészeket (személy- és helynevek, idézetek) szimpla aláhúzással, a kiskapitálissal szedendő részeket (fontosabb személy- és helynevek, feliratok) két aláhúzott vonallal jelölte; hosszabb idézeteknél pedig kurziválást, vagy a sorok elején elhelyezett felső macskakörmök (") alkalmazását hagyta meg a tipográfusnak. Emellett Bél minden saját maga által írt kéziratában elkészítette a szöveg tematikáját röviden közlő margószövegeket. Vagyis a kiadások nem kell tennünk mást, mint a kéziratokban előírt tipográfiát megvalósítani.⁵⁰

Kérdés persze, hogy érdemes-e vesződni egy 21. századi szövegkiadásban a 18. századi tipográfiával. Mindenképpen a Bél-féle nyomtatott szövegek megtartása mellett szól azonban annak praktikussága: a margók könnyen áttekinthetővé teszik a szöveget, és szintén a könnyű keresést segítik elő a kurzívba, kiskapitálisba tett személy- és helynevek. Emellett a már Bél életében kinyomtatott kötetek — amelyekben ezek az elvek érvényesülnek — bizonyos fokig kötelező minták számunkra, hiszen kiadásunkkal az akkor megkezdett munkát folytatjuk. Azt is fontolóra kellett vennünk, hogy a tipográfia kidolgozása és a szövegben való alkalmazása Bél saját munkája, így azt ignorálni a kiadó részéről nem lenne helyénvaló.

Bevezető tanulmány

A bevezető tanulmányban tervezzük bemutatni a vármegyeleírás keletkezéstörténetét, az egyes példányokat és a kapcsolódó dokumentumokat, a kéziratok családfáját, és a szakirodalmat. Lényegében a disszertációnk vonatkozó részét — az egyes vármegyeleírás-vizsgálatokat — kívánjuk itt felhasználni, természetesen re-

⁵⁰ Így közzöltük Sopron vármegye leírásának latin szövegét (és magyar fordítását) is. L. *Bél*, 2001–2006.

videálva, kiegészítve, új adatokkal gazdagítva. A bevezető tanulmányt idegen nyelven is közzé kívánjuk tenni. Úgy véljük, hogy a tematika, a szövegkiadói hagyományok miatt a latin nyelvű fordítás lenne a legcélszerűbb, de fontolóra kell vennünk az angol, vagy német nyelvű változat készítését is.

Térképek

Ismert, hogy Bél Mátyás térképeket készítettett a vármegyeleírásokhoz, nagyrészt Mikoviny Sámuellel. Ezek a nyomtatott kötetekben meg is jelentek.⁵¹ Mikoviny viszont elkészítette számos olyan vármegyének a térképét is, amelyek kéziratban maradtak; illetve mások is készítették térképeket a kiadatlan vármegyeleírásokhoz, akiknek neveit Bél a kései tervezetében, vármegyék szerint fel is sorolja.⁵² Úgy véljük, hogy e térképeket — amennyiben fennmaradtak — közzé kell a szövegkiadáshoz. A közlés módja nem egyszerű kérdés, tekintettel a nyomdaköltségekre: talán a legmegfelelőbb megoldás az lenne, ha CD-n vagy DVD-n, egyszerre adnánk közre a kapcsolódó térképeket.

A nyomtatott kötetek esetleges újbóli kiadása

Célszerű lenne a nyomtatott köteteket, vagy másként fogalmazva: a nyomtatásban megjelent vármegyeleírásokat is újból kiadni. Erre a célra viszont elégséges lenne a nyomtatványok beszkennelt, kereshető változata, amelyet DVD-n lehetne közzé tenni. A beszkennelt szövegekhez csatolni lehetne azokat a leírás-vizsgálatokat, amelyeket disszertációnk második kötetében készítettünk e vármegyeleírásokhoz.

51 Mikoviny Sámuelre és Bélel való kapcsolatára l. *Deák Antal András: A „Hungaria nova” megrajzolója: Mikoviny Sámuel. 1700–1750. Bp., 1987; Török Enikő: Mikoviny Sámuel megyetérképei. In: A magyar térképészet nagyjai. Szerk.: Plihál Katalin–Reisz T. Csaba–Török Enikő. Bp., 2001. 179–184. p.; Úő: Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága. Doktori disszertáció. (ELTE BTK) I–II. Budapest 2002.; Tóth, 2007. I. 122–127. p.*

52 *Miller, 1775. 215. p.*

A *Notitia* első négy nyomtatott kötetének címlapján, a cím alatt egy allegorikus jelenet látható, amelyben puttók igyekeznek a helyére emelni egy reliefekkel díszített emlékművet. Az emlékmű talapzatán a korra jellemző, tömör jelmondat olvasható: „CONAMVR TENVES GRANDIA”, azaz „csekély voltunkban (vagy inkább: ellenére) hatalmas vállalatba fogunk”. Valószínűnek tartjuk, hogy Bél maga választotta ezt a szerénykedő, de egyben a munka fontosságát is jelző szöveget. Ám az is lehet, hogy nem szerénykedett. Talán ő is sejtette, hogy művének elkészítése túlnő — ha nem is képességein, de lehetőségein, a korszak magyar viszonyain mindenképpen. Hasonló félelmeink nekünk is vannak, de bizakodunk abban, hogy a kiadásra már megérett az idő, és az utóbbi évek munkájának köszönhetően mi magunk is eredményesen előkészítettük létrejöttét.

